

ΜΑΝΔΡΑΥΟΡΑΣ

ΤΕΤΡΑΜΗΝΙΑΙΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΓΙΑ ΤΗΝ ΤΕΧΝΗ ΚΑΙ ΤΗ ΖΩΗ | ΤΕΥΧΟΣ 50 | ΕΥΡΩ 10

ΑΦΙΕΡΩΜΑ στον αρχιτέκτονα

Αριστομένη Προβελέγγιο (1914-1999)

100 ΧΡΟΝΙΑ ΑΠΟ ΤΗ ΓΕΝΝΗΣΗ ΤΟΥ
Κανένα κατεστημένο δεν μπορεί
να ελέγξει την ψυχή μας

ΑΝΘΟΛΟΓΗΣΗ

Ρίτα Μπούμη Παπά (1904-1984)

Ο μεγαλύτερος ποταμός της γης
είναι εκείνος του αίματος

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

Μισέλ Λεϊρίς • Πολ Βερλέν
Στεφάν Μαλαρμέ • Ρομπέρ Ντεσνός
Κάρολος Μπωντλαίρ • Σάμιουελ Μπέκετ
Τσέζαρε Παβέζε • Αρθούρος Ρεμπώ
Τζιάκομο Λεοπάρντι • Γιαπωνέζικα Πεντάστιχα
Λουί Αραγκόν • Άλι Σμιθ • Αουρόρα Μπράκετ

ΔΟΚΙΜΙΟ

Μαξ Μπλέτσερ

Ο εγκλωβισμός στο σώμα και στον κόσμο

Ανέστης Ευαγγέλου

Μια αλληλογραφία με τον Κίμωνα Φράιερ

Αισχύλος-Γιώργος Χειμωνάς

Αντικατοπτρισμοί

Για τον Γιώργο Ιωάννου

Κριτικά κείμενα

Γιώργος Μαρκόπουλος

Η πατρίδα της μνήμης και της οδύνης

Ο λογοτέχνης

Σωτήρης Ηρ. Παλαιολόγος

ΕΙΚΑΣΤΙΚΑ

Βαγγέλης Δημητριάς

Προσπαθώ να είμαι σύγχρονος
καλλιτέχνης και ενεργός πολίτης

Robert Ballagh

Camille Pissaro

Ηρώ Νικοπούλου

ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΑ

Άγγελος Καλοδούκας

Γιώργος Νικολαΐδης

ΑΦΙΕΡΩΜΑ

ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΚΗ ΓΡΑΦΗ

Γράφουν: Ελεονόρα Αναγνώστου, Άννα Π. Βακάλη,
Θανάσης Βαλτινός, Δημήτρης Καλοκύρης,
Τριαντάφυλλος Κωτόπουλος, Θαρρενός Μπρατίτσης,
Κωνσταντίνος Ντίνας, Γιώργος Παναγιωτίδης,
Θόδωρος Παπαγγέλης, Έφη Παπαγεωργίου,
Σώτη Τριανταφύλλου, Πένυ Φυλακτάκη

ΑΝΑΦΟΡΑ: Μίμης Σουλιώτης (1949-2012)

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

3 ΓΡΑΜΜΑ ΤΗΣ ΣΥΝΤΑΞΗΣ ● 4-11 ΠΟΙΗΣΗ Απόστολος Παλιεράκης, Στάθης Ιντζές, Σωτήρης Παστάκας, Μανώλης Αλυγιζάκης, Αθηνά Τπάκη, Ανδρέας Κέντζος, Δάφνη Φαντριδάκη, Νίκος Δουκάκης, Αχιλλέας Κατσαρός, Ευτέρπη Κωσταρέλη, Κυριακή Χατζηιωαννίδου, Ελένη Αλεξίου, Γιώργος Κασσιπιδης, Νικόλας Νιαμονητός, Δημήτρης Α. Δημητριάδης, Γιώργος Αναγνώστου, Ελένη Ζάχαρη, Λαμπριάννα Οικονόμου ● **12-15 Πρόταση ποιητικών αναγνώσεων: Ρίτα Μπούμη-Παπά** Παρουσίαση-Ανθολόγηση: Ξένη Σκαρτσή ● **16-20 ΠΕΖΟΓΡΑΦΙΑ** ▶ 16 Μαρία Πετρίτση ▶ 18 Απόστολος Παλιεράκης ▶ 19 Κώστας Ποντικόπουλος ▶ 20 Στράτος Φυντανίδης ● **21-33 ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ** ▶ 21 Οκτώ ποιητές: Μισέλ Λεϊρίς, Πολ Βερλέν, Στεφάν Μαλαρμέ, Ρομπέρ Ντεσνός, Κάρολος Μπωντλαίρ, Σάμιουελ Μπέκετ, Τσέζαρε Παβέζε, Αρθούρος Ρεμπώ, Μετάφραση: *Ιωάννα Αβραμίδου* ▶ 23 Giacomo Leopardi, Ωδές, Μετάφραση: *Γιώργος Μαρής* ▶ 24 Γαλιωνέζικα Πεντάστιχα, Μετάφραση: Σ.Λ. Σκαρτσής ▶ 26 Λουί Αραγκόν, Ποιήματα, Μετάφραση: *Τούλα Καρώνη* ▶ 28 Άλι Σμιθ, Αληθινό διήγημα, Μετάφραση: *Άρτεμις Μικαηλίδου* ▶ 32 Αουρόρα Μπράκετ, Η καθρεφτούπολη, Αμβροσία, Μετάφραση: *Χρήστος Χαρτομασίδης* ● **34-66 ΔΟΚΙΜΙΟ** ▶ 34 Max Blecher, Ο εγκλωβισμός στο σώμα και στον κόσμο, *Κώστα Βραχνού* ▶ 42 Ανέστης Ευαγγέλου, Μια αλληγογραφία με τον Κίμων Φράιερ, *επιμέλεια-μετάφραση-εισαγωγή Βιβή Τουρόγιαννη* ▶ 50 Αισχύλος-Γιώργος Χειμωνάς, Αντικατοπτρισμοί, *Σπύρου Παπαϊωάννου* ▶ 56 Για τον Γιώργο Ιωάννου-Κριτικά κείμενα, *Γιώργου Αράγη* ▶ 59 Γιώργος Μαρκόπουλος, Η πατρίδα της μνήμης και της οδύνης, *Θανάση Μαρκόπουλου* ▶ 64 Ο λογοτέχνης Σωτήρης Ηρ. Παλαιολόγος, *Ευαγγελίας Φίλια-Δαμουλή* ● **67-124 αφιέρωμα ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΚΗ ΓΡΑΦΗ** ▶ 67 editorial, Τριαντάφυλλου Κωτόπουλου ΠΟΙΗΣΗ 68 Μίμης Σουλιάτης, Ανέκδοτα ▶ 69-74 Ελεονόρα Αναγνώστου, Αγγελική Γεωργοτά, Δημήτρης Δρένος, Ξοφιλιά Δημοπούλου, Μαρία Ι. Ζαγκλάρα, Παναγιώτα Καραστεργίου, Γεωργία Κολοβελώνη, Αλεξάνδρα Κουταβάκη, Βασίλης Κυριαζάκης, Μαρίζα Παρασύρη, Στυλιανή Λυκογιαννάκη, Γλυκερία Μπασδέκη, Κώστας Σιαφάκας, Κώστας Δ. Σουλτάνης, Εύα Σπαθαρά, Μαρία-Ελένη Φραγκιαδάκη, Μαρία Σταϊκοπούλου ΠΕΖΟΓΡΑΦΙΑ 75 Αντιόπη Αθανασιάδου, 76 Λίνα Βαλετοπούλου, 77 Πηνελόπη Βασιλειάδου, 78 Αντώνης Γιαννάκης, 79 Μαρία Γιαπαλάκη-Χαλαζά, 80 Ανδρέας Θανασούλας, Χριστίνα Καλαϊτζή, 81 Μαίρη Κλίγκαση, 82 Λίλια Κυρίτση, 83 Σεβαστή Κωνσταντινίδου, 84 Χρήστος Μαρτίνης, Αλεξάνδρα Μαυρίδου, 85 Χάρις Μέγα, 86 Στέργιος Μαυρίκης, 88 Νικόλαος Μπλάντζας, 89 Παναγιώτα Μωυσιάδου, Γιώργος Ναλπαντίδης, 90 Ευρυδίκη Νικήτα, 91 Χαρά Νικολακοπούλου, 92 Ιωάννα Ντούλα, 93 Αδαμαντία Ξηρίδου, Παναγιώτης Παπαπαναγιώτου, 94 Μιχάλης Παπαδόπουλος, 95 Σοφία Παπαδοπούλου, 96 Ευανθία Πισόλου, 97 Ελένη Σωτηρίου, Χρήστος Γ. Παπαδόπουλος, 98 Θεοδοσία Ράππου, Έλενας Χαβατζάς, 99 Κωνσταντίνος Χαράλαμπος ▶ 100-101 Βιογραφικά σημειώματα ΘΕΩΡΗΤΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ ▶ 102 Η δημιουργική γραφή και η θεωρία, *Θόδωρου Παπαγιάννη* ▶ 105 Cool συμβουλές σε ένα νέο συγγραφέα, *Σώτης Τριανταφύλλου* ▶ 108 Οι δύο όψεις ενός νομίσματος: Ο συγγραφέας ως μεταφραστής και ο μεταφραστής ως συγγραφέας, *Πένυς Φυλακτάκη* ▶ 111 Ο συγγραφέας δεν πέθανε, γράφει στο διπλανό εργαστήριο, *Ελεονόρας Αναγνώστου* ▶ 114 Η πρώτη διατριβή μυθιστόρημα στην Ελλάδα, *Γιώργου Παναγιωτίδη-Τριαντάφυλλου Η. Κωτόπουλου* ▶ 117 Από το χαρτί και τον αέρα στην οθόνη: ο ψηφιακός κόσμος της αφήγησης, *Θαρρενός Μπρατίτσης* ▶ 120 Περί «δημιουργικής γραφής» ο λόγος, *Θανάση Βαλτινού* ▶ 120 «Έξω δεν είναι εντελώς τέλεια», *Δημήτρη Καλοκύρη* ▶ 121 Το πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών «δημιουργική γραφή» παρουσία και δράσεις, *Τριαντάφυλλου Η. Κωτόπουλου, Κωνσταντίνου Ντίνα, Έφης Παπαγεωργίου, Άννας Π. Βακάλη* ● **125-139 αφιέρωμα Αριστομένης Προβελέγγιος**, Επιμέλεια Βιβή Τουρόγιαννη ● **140-141 ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΑ** Άγγελος Καλοδούκας, 142-143 Γιώργος Νικολαΐδης ● **144-145 ΠΕΡΙ ΟΡΕΞΕΩΣ** ● **146-154 ΕΙΚΑΣΤΙΚΑ** ▶ 146 Βαγγέλης Δημητράς ▶ 148 Ιστορίες από τη ζωγραφική της Ηρώς Νικοπούλου, *Μάνου Στεφανίδη* ▶ 150 Με αφορμή την έκθεση του Ιρλανδού Robert Ballagh: SEVEN, *Κατερίνας Καζολέα* ▶ 152 Camille Pissaro, Ένας αναρχικός καλλιτέχνης, *Κατερίνας Καζολέα* ● **155- 175 ΒΙΒΛΙΟΠΑΡΟΥΣΙΑΣΕΙΣ-ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ**

Ευχαριστούμε για την πολύτιμη, συνεχή και ανιδιοτελή βοήθειά του το φίλο *Γιώργο Μαρκατσέλη* που επεξεργάστηκε ηλεκτρονικά όλες τις φωτογραφίες του τεύχους 50 του «Μ».

Ο ΖΩΓΡΑΦΟΣ ΤΟΥ ΤΕΥΧΟΥΣ Βαγγέλης Δημητράς: Προσπαθώ να μην εξωραϊζώ την δουλειά μου

«Από τα σπουδαστικά του κιάλας χρόνια, κυρίως όμως κατά την παραμονή του στο Παρίσι, είχε εκμεταλλευτεί κάθε ευκαιρία που του δινόταν να αντλήσει διδάγματα από τους πρωτεργάτες της μοντέρνας τέχνης, καθώς και από τα μεγάλα έργα του παρελθόντος. Συνάμα, είχε πασάσει, με διαβάσματα και με παρακολούθηση διαλέξεων και σεμιναρίων, να εμβαθύνει σε θεωρητικούς προβληματισμούς. Αλλά και μετά την επιστροφή του στην Ελλάδα συνέχισε με την ίδια εμμονή τις αναζητήσεις του», σημειώνει μεταξύ των άλλων ο Σάββας Κονταράτος, αρχιτέκτων και ομότιμος καθηγητής της ΑΣΚΤ για τον ζωγράφο **Βαγγέλη Δημητρά** που έργα του κοσμούν τον *Μανδραγόρα*. Ο Βαγγέλης Δημητράς με καταγωγή από τη Μεσσηνιακή Μάνη γεννήθηκε στο Μελίσσι Κορινθίας το 1934. Σπούδασε στην Α.Σ.Κ.Τ. (1958 -1963) με δάσκαλο τον Ι. Μόραλη, δίδαξε στο Κέντρο Τεχνολογικών Εφαρμογών (1965-67), έζησε στο Παρίσι από τα τέλη του 1967 μέχρι το 1975 παρακολουθώντας παράλληλα με τη ζωγραφική μαθήματα κοινωνιολογίας της τέχνης με τους Pierre Francastel, Jean Cassou και Raymond Moynin. Στο Παρίσι επίσης παρουσίασε τη δουλειά του σε δύο ατομικές εκθέσεις το 1970 και 1971, ενώ πήρε μέρος σε πολλές ομαδικές. Με την επιστροφή του στην Ελλάδα

δίδαξε σχέδιο στη Σχολή Βακαλό και στην Α.Σ.Κ.Τ. ως ειδικός επιστήμονας και λέκτορας (1981-1985) και διετέλεσε καθηγητής ζωγραφικής της Σχολής Καλών Τεχνών του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (1985-2002). Συμμετείχε σε πολλές συλλογικές καλλιτεχνικές δράσεις με ομοτέχνους του (μέλος της «Ομάδας Τέχνης α», του «Κέντρου Εικαστικών Τεχνών», της «Ομάδας για την επικοινωνία και την Εκπαίδευση στην Τέχνη» (1979-1986), ιδρυτικό μέλος με τις Μαρία Κοκκίνου, Βάσω Κυριακή και Ασπασία Στασινοπούλου της «Ομάδας Τέχνης 4+») αποδεικνύοντας ένα αίσθημα κοινωνικής ευθύνης, όπως το διαπιστώνει άλλωστε και ο Σάββας Κονταράτος όταν επισημαίνει πως ο Δημητράς «δεν είναι ο τύπος του εσωστρεφούς ή αμέτοχου καλλιτέχνη και στοχαστή. Με τη συμμετοχή του σε πολιτικές εκδηλώσεις και διαδηλώσεις, με τη συμβολή του σε συλλογικές δραστηριότητες και στη συγκρότηση καλλιτεχνικών ομάδων, με τις εισηγήσεις του σε συνέδρια και τα δημοσιεύματά του σε περιοδικά τέχνης έκαμε την παρουσία του στα κοινωνικά και πολιτισμικά δρώμενα του τόπου μας περισσότερο από αισθητή. Αν και πολιτικοποιημένος από τα σπουδαστικά του χρόνια, απέφυγε τόσο τη θεματογραφία του σοσιαλιστικού ρεαλισμού όσο και τις ευκολίες ενός ρηχού εξπρεσιονισμού.

Μανδραγόρας

ΤΕΤΡΑΜΗΝΙΑΙΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΓΙΑ ΤΗΝ ΤΕΧΝΗ ΚΑΙ ΤΗ ΖΩΗ

Τεύχος 50 | Μάιος 2014 | Έτος εικοστό πρώτο | ISSN 1106-1898

ΕΤΗΣΙΟΙ ΜΕΡΟΙ: ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΙ: 40 ΕΥΡΩ | ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΙ: 55 ΕΥΡΩ

ΤΙΜΗ ΠΑΛΑΙΩΝ ΤΕΥΧΩΝ: 10 ΕΥΡΩ

ΕΤΗΣΙΟΙΕΣ ΙΣΤΡΩΜΑΤΩΝ-ΟΡΓΑΝΙΣΜΩΝ-ΕΣΜΑΤΕΙΩΝ: 100 ΕΥΡΩ

ΝΕΑ ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ: ΜΕΓΙΣΤΗΣ ΛΑΥΡΑΣ 32, 104 44 Αθήνα

Τηλ. & fax: 2108220294, κιν.: 6944 460494

ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΗ ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ: mandragoras_magazine@yahoo.gr

ΕΚΔΟΤΗΣ-ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΚΩΣΤΑΣ ΚΡΕΜΜΥΔΑΣ

ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑ: ΜΑΝΔΡΑΓΟΡΑΣ

ΑΣΤΙΚΗ ΜΗ ΚΕΡΔΟΣΚΟΠΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΣΥΓΚΛΙΣΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΤΕΧΝΩΝ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΥΛΗΣ: ΤΖΕΛΑ ΑΣΠΡΟΓΕΡΑΚΑ-ΓΡΙΒΑ

ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: ΑΘΗΝΑ ΤΕΛΙΓΑΔΑ

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

ΓΙΑΝΝΗΣ ΑΛΕΞΑΚΗΣ, ΤΖΕΛΑ ΑΣΠΡΟΓΕΡΑΚΑ-ΓΡΙΒΑ, ΧΡΗΣΤΟΣ ΓΙΑΝΝΑΚΟΣ, ΕΛΕΝΗ ΓΟΥΛΑ, ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΖΗΣΑΚΗ, ΚΩΣΤΑΣ ΚΡΕΜΜΥΔΑΣ, ΕΛΕΝΑ ΝΟΥΣΙΑ, ΓΙΩΡΓΟΣ ΠΕΠΠΑΣ, ΞΕΝΗ ΣΚΑΡΤΣΗ, ΒΙΒΗ ΤΟΥΡΟΓΙΑΝΝΗ, ΕΛΕΝΑ ΨΑΡΡΕΑ

ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΕΣ, ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ

ΜΕΓΙΣΤΗΣ ΛΑΥΡΑΣ 32 104 44 ΚΟΛΩΝΟΣ ΑΘΗΝΑ (ΠΡΟΣΟΧΗ! ΔΕΝ ΠΑΡΑΛΑΜΒΑΝΟΥΜΕ ΣΥΣΤΗΜΕΝΕΣ ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ)

Τα τεύχη του περιοδικού διατίθενται

ΑΘΗΝΑ: Σπύρος Μαρίνης, Σόλωνος 76, τηλ.: 2103648170 fax: 2103648033 • «Ιανός» Σταδίου 24, τηλ.: 3217917 • «Εναλλακτικό Βιβλιοπωλείο», Θεμιστοκλέους 37 • Βιβλιοπωλείο Πατάκη, Ακαδημίας 65 • «Θεμέλιο», Σόλωνος 84, τηλ.: 2103608180 • «Πολιτεία», Ασκληπιού 1, τηλ.: 2103600235 • «Πρωτοπορία», Γραβιάς 3-5, τηλ.: 2103801591 • Α. Κανάκη, Ζωδόχου Πηγής 2-4, τηλ.: 3823113 • «Ορίζοντες», Ακαδημίας, στοά Όπερας • «Ο Μωβ Σκίουρος», Πλ. Καρύτση 3, τηλ.: 2103251872 • «Λεμόνι», Ηρακλειδών 22, Θησείο, τηλ.: 2103451390. ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ: «Κέντρο Βιβλίου», Λασσάνη 9, τηλ.: 2310237463 • «Πρωτοπορία του Βορρά», Α. Νίκης 3, τηλ.: 2310226190 • «Ιανός» Αριστοτέλους 7, τηλ.: 2310277004 • Ρεντζή Βιργίνια και Μαρία, Βογιατσικού 14, τηλ.: 2310236175 ΠΑΤΡΑ: «Πρωτοπορία». ΙΩΑΝΝΙΝΑ: «Αδωδώνη» και σε άλλα βιβλιοπωλεία στην Αθήνα και στην υπόλοιπη Ελλάδα. Εκτός Αθηνών, διατίθενται και στα κατά τόπους πρακτορεία τύπου.

ΕΡΓΟ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ: Βαγγέλης Δημητράς

ΦΩΤΟ ΟΠΙΣΘΟΦΥΛΛΟΥ: Άγγελος Καλοδούκας, Γιώργος Νικολαΐδης

ΕΡΓΑ ΤΟΥ Β. ΔΗΜΗΤΡΕΑ: σ. 5, 7, 8, 11, 16, 20, 29, 30, 32, 61, 68, 70, 71, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 86, 88, 90, 92, 94, 96, 97, 99, 102, 104, 106, 111, 113, 120, 121, 122, 172

ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ-ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΕΣ Ο «Μ» σας ενημερώνει ότι τα αποσπελλόμενα προς δημοσίευση (απεργεγκλίτως ανέκδοτα και μη αναρτημένα στο διαδίκτυο) κείμενα συζητούνται στην Συντακτική του Επιτροπή, συνήθως μέσα σε ένα τρίμηνο από την παραλαβή τους, εκτός από περιόδους γιορτών ή καλοκαιρινών διακοπών που το διάστημα μπορεί να είναι πολύ μεγαλύτερο. Εφόσον είναι γνωστή στο περιοδικό η ηλεκτρονική διεύθυνση του αποστολέα, αυτός θα ενημερώνεται μέσω ηλεκτρονικού μηνύματος για την έγκριση ή απόρριψη της συνεργασίας του. Ο χρόνος δημοσίευσης των εγκεκριμένων συνεργασιών είναι στη διακριτική ευχέρεια της Σ.Ε. η οποία συνεκτιμά ζητήματα χρονικών προτεραιοτήτων, ισορροπίας της ύλης και αναγκών της σελιδοποίησης. Χειρόγραφα **δεν** επιστρέφονται.

Για τον ΓΙΩΡΓΟ ΙΩΑΝΝΟΥ

Κριτικά κείμενα

Σχόλιο στο βιβλίο
του Δημήτρη Κόκορη,
Αιγαίον, Λευκωσία 2013

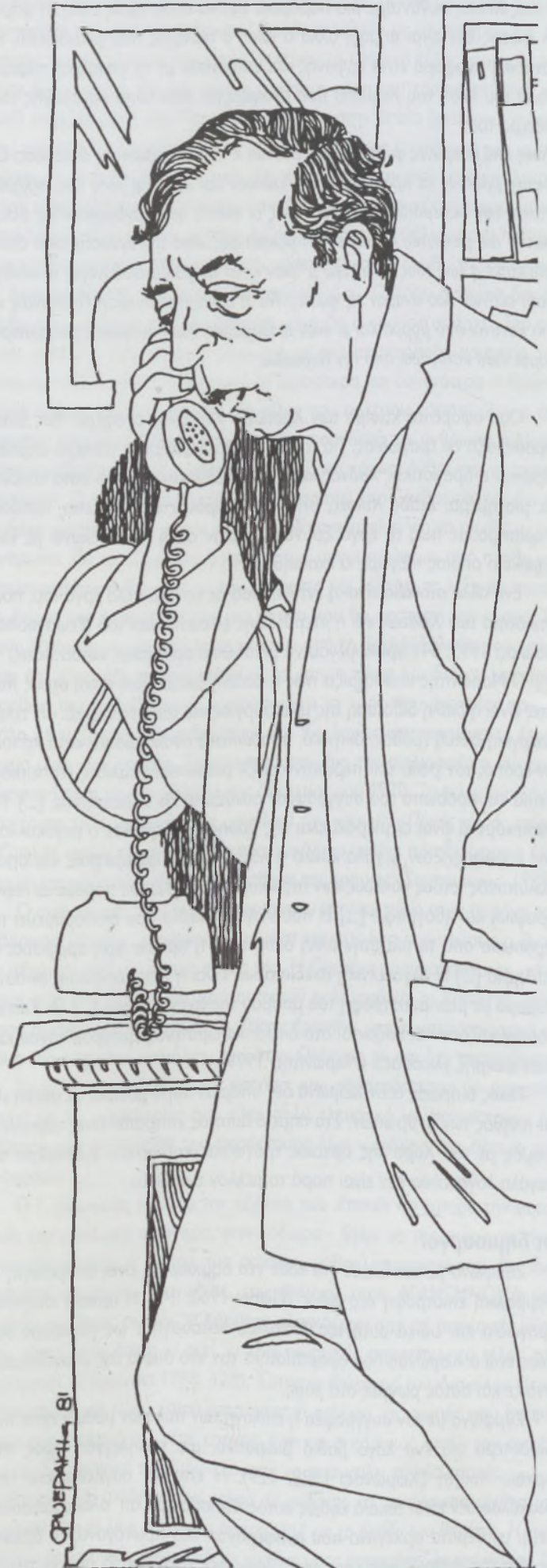
του ΓΙΩΡΓΟΥ ΑΡΑΓΗ

Πρόκειται για μια ανθολογία κριτικών κειμένων που έχουν δημοσιευτεί κατά καιρούς για τον Γιώργο Ιωάννου. Ένας ογκώδης τόμος 527 σελίδων, από τις εκδόσεις «Αιγαίον» της Λευκωσίας Κύπρου. Από τις ίδιες εκδόσεις έχουν κυκλοφορήσει νωρίτερα άλλοι 8 τόμοι της ίδιας σειράς –ανθολογίες δηλαδή κριτικών κειμένων– για ισάριθμους νεοέλληνες λογοτέχνες. Από το σύνολο των ανθολογημένων, οι Σκαρίμπας, Αναγνωστάκης, Σαχτούρης, Σινόπουλος, Ιωάννου, έχουν ήδη αποδημήσει εις Κύριον. Ενώ οι Βαγενάς, Βαλτινός, Χριστιανόπουλος, Χαραλαμπίδης, ζουν και είναι δραστήρια μέλη της λογοτεχνικής κοινότητας. Σκοπός αυτής της σειράς είναι, φαντάζομαι, να δώσει μια συνοπτική, αλλά έγκυρη, εικόνα, όσον αφορά την κριτική καταξίωση των ανθολογημένων λογοτεχνών. Μια προσπάθεια καθόλα αξιόπαινη και μάλιστα από κυπριακή πρωτοβουλία, μια και τέτοιες ανθολογίες δεν έχουμε στα γράμματά μας. Εύγε λοιπόν στον εκδότη. Είναι αυτονόητο, όπως συμβαίνει για κάθε ανάλογη εκδοτική πρωτοβουλία, πως όλα κρίνονται από το ποιοτικό επίπεδο των ανθολογιών. Καθώς η καταξίωση των λογοτεχνών, αλλά και των κριτικών, που γίνεται μ' αυτόν τον τρόπο, δεν μπορεί παρά να έχει και το νόημα ορισμένης κριτικής μνημείωσης.

Από την άποψη μιας τέτοιας μνημείωσης ομολογώ ότι βλέπω με αρκετό σκεπτικισμό την κριτική παρουσίαση λογοτεχνών που είναι στη ζωή μαζί με αποδημήσαντες. Για το λόγο ότι το έργο των ζώντων δεν έχει τελειωθεί, όπως των απόντων. Και για τον επιπλέον λόγο ότι οι ζώντες δεν ανθολογούνται με την ίδια αμεροληψία που ανθολογούνται οι εκλιπόντες. Ίσως θα έπρεπε να υπάρξει εδώ κάποιος τρόπος διάκρισης των μεν από τους δε. Θα ήθελα επίσης να πω ότι σε τέτοιες σειρές χρειάζεται να φαίνεται η κύρια γραμμή με την οποία γίνονται οι ανθολογήσεις. Για τις ανθολογίες λ.χ. πεζογραφίας των εκδόσεων Σοκόλη, υπήρχαν «Συντακτικές Επιτροπές», που καθόριζαν τους πεζογράφους που θα ανθολογούνταν, αλλά και τους ανθολόγους. Και επίσης το γενικό πλαίσιο μέσα στο οποίο έπρεπε να εργαστούν οι ανθολόγοι, αλλά και εποπτεία πάνω στα λήμματά τους. Στις εκδόσεις «Αιγαίον» έχουμε μια γενική γραμμή σε ό,τι αφορά την εν γένει δομή των τόμων: εισαγωγή, χρονολόγιο (όχι πάντα), ανθολόγιο, περιεχόμενα. Ενώ κατά τα άλλα παρατηρούνται σημαντικές διαφορές γραμμής ανάμεσα στους τόμους.

Ο τόμος *Για τον Γιώργο Ιωάννου*, περιέχει μια πλούσια συγκομιδή από 57 ανθολογημένα κείμενα. Η παράθεση γίνεται με τη χρονολογική σειρά με την οποία πρωτοδημοσιεύτηκαν. Ανάμεσά τους συναντάει κανείς μερικές από τις πιο αξιολογές καταθέσεις για τον συγγραφέα, αλλά και πολλές ασήμαντες που θα μπορούσαν και να λείπουν. Δυστυχώς δεν λείπουν και τα κραυγαλέα ατοπήματα, που δεν μπορώ να τ' αφήσω ασχολίαστα.

Και πρώτα πρώτα, καλύπτοντας 24 σελίδες, ανθολογείται η «κριτική» του Δ. Μαρωνίτη του 1977 για τον Γ. Ιωάννου. Ομολογώ ότι βρίσκω προ-

Ο Γιώργος Ιωάννου, σκίτσο του Σπύρου Ορνεράκη

κλητική και σκανδαλώδη την ανθολόγηση αυτή. Πρόκειται για μια «κριτική» που διέπεται από πνεύμα ζηλοτυπίας και προσωπικής εμπάθειας, ενώ σε μεγάλο βαθμό είναι διατυπωμένη κατά τρόπο κολπατζίδικο. Αν έπαιρνε κανείς αυτή την «κριτική» τοις μετρητοίς, τότε τα συριανά διηγήματα του Ροΐδη, τα σκιαθίτικα του Παπαδιαμάντη, τα θρακικά του Βιζυηνού, τα κρητικά του Κονδυλάκη, τα ζακυνθινά του Ξενόπουλου, τα αθηναϊκά του Βουτυρά, τα γιαννιώτικα του Χατζή και του Μηλιώνη, τα λακωνικά του Πετσετίδη, τα δραμινά του Τσιαμπούση και τόσα άλλα, θα έπρεπε να πεταχτούν στο καλάθι με τ' άχρηστα. Δεν ήταν μικρός στην ηλικία ο τιμητής του Ιωάννου. Όφειλε να ξέρει πώς τα αξιόλογα λογοτεχνικά έργα αυτοπροστατεύονται και αφήνουν έκθετους τους άστοχους αρνητές τους, γιατί ο χρόνος δουλεύει υπέρ των άξιων έργων. Δεν φτάνει ο φετιχισμός της γλώσσας για να κερδίσει κανείς το παιχνίδι της κριτικής. Λίγη ιστορία δεν βλάπτει. Και στη συγκεκριμένη περίπτωση έχει σημασία να τονιστεί ότι η «κριτική» του Μαρωνίτη έχει έκτοτε αποδοκιμαστεί. Πρώτα από το ίδιο το έργο του πεζογράφου, που παίρνει άριστα στη δοκιμασία του χρόνου (ώρα βιβλιογραφία). Έπειτα από τη λογοτεχνική κοινότητα. Κυρίως έμμεσα: σε καμία από τις πολλές πολυμελείς εκδηλώσεις (συνέδρια, ημερίδες, στρογγυλά τραπέζια, συλλογικές εκδόσεις, κ.λπ.), που πραγματοποιήθηκαν μετά τον θάνατο του Ιωάννου, οι διοργανωτές δεν κάλεσαν τον Μαρωνίτη να πάρει μέρος. Ούτε και σε περιπτώσεις ενός μόνου ομιλητή. Έπειτα, αποδοκιμάστηκε και ευθέως, Βασιλακόπουλος, Κοκόλης¹, Αράγης. Κι επειδή εδώ κάπως γνωρίζομαστε και μπορεί να μιλήσει κανείς για προσωπικές συμπάθειες και μη, θα δώσω τον λόγο σε μια ξένη φιλόλογο, στην καθηγήτρια Anna Zimbone².

«Ο Γιώργος Ιωάννου», γράφει, «περνά την εφηβεία και μέρος της νεανικότητάς του, δηλαδή από το 1940 έως το 1949, στο "επαρχιακό" περιβάλλον της Θεσσαλονίκης· είναι χρόνια σκοτεινά κι από τα πιο δυστυχημένα της νεότερης Ελλάδας, μες στα οποία θα αποκτήσει οδυνηρές εμπειρίες που δε θα μπορέσει ποτέ να λησμονήσει.

»Έχοντας αυτό υπόψη, εκπλήσσει το γεγονός ότι για τα πεζογραφήματα που δημοσιεύτηκαν στο διάστημα 1964-1974 διατυπώθηκαν κρίσεις πως "ακολουθώντας την αμετάβλητη μέθοδο της ανάμνησης", ο αφηγητής θα έμενε "καθλωμένος" στη ναζιστική Κατοχή και στη λαϊκή και εβραϊκή Θεσσαλονίκη. Αντίθετα, αυτό θα έπρεπε να είχε θεωρηθεί ως επαλήθευση μιας πραγματικότητας αρκετά ευνόητης, ότι δηλαδή κατά κανόνα οι καλλιτεχνικές εκφράσεις είναι στενά συνδεδεμένες με τις ζωηρές εντυπώσεις του συγγραφέα από τα χρόνια της πρώτης του νεότητας.» Anna Zimbone, *Ρεαλιστική παράσταση και ποιητική ενόραση στην πεζογραφία του Γιώργου Ιωάννου*, Γαβριηλίδης, Αθήνα, 2008, σ. 63. Παρόμοια αναφορά στην «κριτική» του Μαρωνίτη υπάρχει και στη σελίδα 83 του ίδιου βιβλίου. Πέρα από τα παραπάνω σχετικά με τον τόμο *Για τον Γιώργο Ιωάννου*, θέλω να ρωτήσω αν είναι γραμμή των εκδόσεων «Αιγαίον», να αναδείχνονται και να καταξιώνονται οι λογοτέχνες της σειράς με ατυχείς αρνητικές κριτικές. Ομολογώ πάντως ότι κάτι τέτοιο δεν το είδα στα άλλα βιβλία της σειράς αυτής. Σκεφτείτε πόσο θα καταξιωνόταν ο Καβάφης μέσα από έναν παρόμοιο τόμο ανθολογίας κριτικών κειμένων, όπου θα ανθολογούνταν η «κριτική» του Φώτου Πολίτη...

Ατυχέστατη είναι επίσης η ανθολόγηση της διαφημιστικής θεατρικής κριτικής του Σ. Παγιατάκη για την παράσταση «Είσαι σκοπός και γύρω σου χορεύουν τσοπανόσκυλα», που υποτίθεται πως αφορούσε το έργο του Ιωάννου. (*Η Καθημερινή*, 5-6/1/2013.) Η παράσταση αυτή, που δεν είχε οργανική σχέση με το έργο του Ιωάννου, ήταν ένα θεατρικό φιάσκο. Ας ρωτηθεί γι' αυτό κι ο Ακαδημαϊκός Θανάσης Βαλτινός, που ήταν ανάμεσα στους θεατές, όταν είδα την παράσταση. Απλώς χρησι-

μοποιήθηκε σ' αυτή την περίπτωση το όνομα του Ιωάννου μήπως τραβήξει θεατές. Πράγμα που δεν πέτυχε τελικά. Και το ερώτημα είναι: με ποια κριτήρια ανθολογήθηκε το κείμενο του Παγιατάκη;

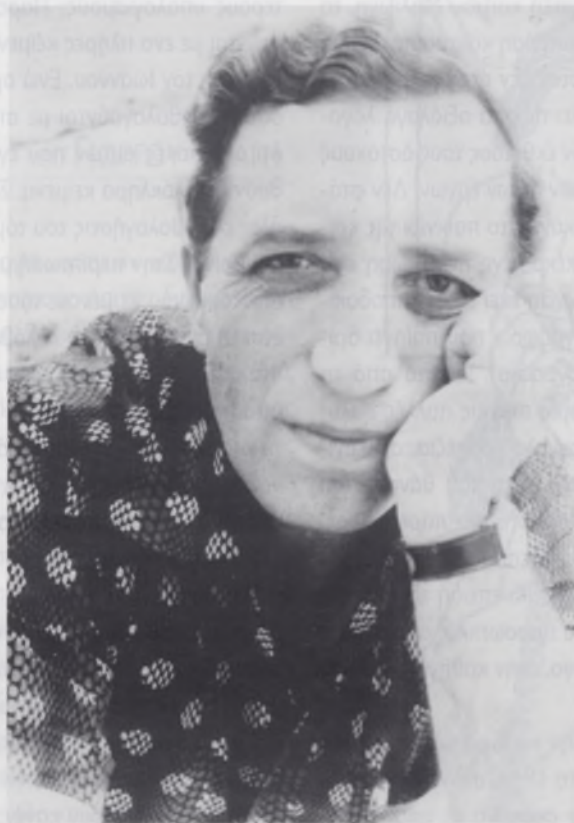
Κι έτσι φτάνουμε στο γενικότερο ζήτημα των κριτηρίων. Με ποια κριτήρια ανθολογούνται τα κείμενα; Ανθολογούνται με γνώμονα την ποιότητά τους, με γνώμονα την υπογραφή τους ή με άλλους σκοτεινότερους υπολογισμούς; Παρατηρώ ότι στον παραπάνω τόμο ανθολογούνται με ένα πλήρες κείμενο κριτικοί που έχουν γράψει ένα μόνο κείμενο για τον Ιωάννου. Ενώ ορισμένοι που έχουν γράψει δυο και περισσότερα ανθολογούνται με αποσπάσματα. Θα έλεγε ίσως ο ανθολόγος ότι οι κριτικές αυτών που έγραψαν πολλές δεν αξίζουν να ανθολογηθούν με ολόκληρα κείμενα. Σύμφωνα, αλλά τότε θα πρέπει να πείθουν όλες οι ανθολογήσεις του τόμου για του λόγου το αληθές. Κάτι που δεν συμβαίνει. Στην περιπτώσή μου ανθολογούμαι με ένα απόσπασμα ενός αποκομμένου κειμένου, τόσο από τα πριν, όσο και από τα μετά. Αλλά έτσι το ανθολογημένο κολόβωμα καταντάει «άχρωμο, άοσμο και άγευστο». Στην «Εισαγωγή», ο επιμελητής του τόμου λέει ότι ανθολογεί αποσπάσματα για οικονομία χώρου. Αυτό είναι κατανοητό. Όμως, στην περιπτώσή μου, είχε στη διάθεσή του μικρότερο γραφτό: την ανακοίνωσή μου στο συνέδριο του Ιδρύματος Γουλανδρή-Χορν. Από τ' άλλο μέρος πώς δικαιολογείται η ανθολόγηση λ.χ. της Σ. Σταυρακοπούλου με 12 σελίδες από μια εργασία, που δεν είναι ειδική για τον Ιωάννου, αλλά που, σύμφωνα με τον τίτλο της, αφορά τη «Μεταπολεμική ρεαλιστική διηγηματογραφία», ενώ δεν ανθολογείται το κείμενο του Β. Διοσκουρίδη, «Γιώργος Ιωάννου: στοιχεία της πεζογραφίας του» (*Η Λέξη*, τεύχος 39, 1984); Τα ερωτήματα έχουν να κάνουν με το αν υπάρχει κάποια εποπτεία στις εκδόσεις «Αιγαίον» ή αν ο κάθε ανθολόγος είναι ελεύθερος να κάνει ό,τι του καπνίσει. Αν ισχύει το τελευταίο, τα παραπάνω ερωτήματα δεν έχουν κανένα νόημα. Όπως, ανάλογα, δεν έχει κανένα νόημα το να συζητάει κανείς το γεγονός ότι, στον τόμο για τον ποιητή Κυριάκο Χαραλαμπίδη, ο επιμελητής Θ. Πυλαρινός ανθολόγησε κείμενό μου αποδίνοντας την πατρότητά του στον Α. Ευαγγέλου.

Προτού να προχωρήσω, μια, εκτός θέματος, επιμέρους αποσαφήνιση. Στη σελίδα 13 ο ανθολόγος παραθέτει ασχολίαστη την ακόλουθη υποσημείωση από το βιβλίο του Άρη Δρουκόπουλου, *Γιώργος Ιωάννου. Ένας οδηγός για την ανάγνωση του έργου του*, ό.π., σ. 240. «Το περιεργό είναι ότι και ο Ιωάννου λέει το ίδιο (αντίστροφα βέβαια) για τον Μαρωνίτη, ότι δηλαδή οι επιθέσεις που του έκανε από το *Φυλλάδιο*, τον βελτίωσαν!» Η φράση «τον βελτίωσαν!», αν δε προσέξει κανείς μπορεί να παρανοηθεί. Γι' αυτό ίσως δεν είναι περιττό να παραθέσω αυτούσια τα λόγια του Ιωάννου: «Τα κείμενα του κ. Μαρωνίτη [εννοεί, γενικά, τα μετέπειτα, από την «κριτική» του 1977, γραφτά του] παρουσιάζουν κάτι τι που μοιάζει με βελτίωση. Άρχισαν να γίνονται κάπως κατανοητά, και κάπως λιγότερο αντιπαθητικά». *Φυλλάδιο* 5-6, 1982, σ. 46.

Έρχομαι τώρα σε μερικά πράγματα που γνωρίζω από πρώτο χέρι. Στο απόσπασμα με το οποίο ανθολογούμαι και σε μερικές αναφορές από συμμετοχές μου σε διάφορες εκδηλώσεις για τον Ιωάννου, διαπιστώνω ορισμένες ανακρίβειες και παραλείψεις. Τις ακόλουθες: α) Το απόσπασμα που παραθέτει ο ανθολόγος το παίρνει από αναδημοσίευσή του στην ανθολογία Σοκόλη. Το πλήρες κείμενο προέρχεται από ομιλία μου, που οργάνωσε Ο Σύλλογος Αποφοίτων του Α.Π.Θ. στις 8/5/1985 στο Πειραματικό Σχολείο της Θεσσαλονίκης. Το δακτυλόγραφο της ομιλίας αυτής, με τίτλο, «Το λογοτεχνικό πεζογραφικό έργο του Γιώργου Ιωάννου», δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Φιλόλογος*, τεύχος 43, Θεσσαλονίκη, άνοιξη 1986, σσ. 22-32. Αυτή είναι η πρώτη δημοσίευση και μ' αυτό τον τίτλο δημοσιεύτηκε, και όχι με τον τίτλο της Ανθολογίας Σοκόλη (το ονοματεπώνυμο του πεζογράφου, όπως τιτλοφορούνταν →

→ όλα τα λήμματα της σειράς Σοκόλη). β) Στη σελίδα 40 («Χρονολόγιο») σημειώνεται: «1988: Εκδίδεται το βιβλίο “Γιώργος Ιωάννου. Στοιχεία προσωπογραφίας” από τον Γιώργο Αράγη.» Πρόκειται κι εδώ για κείμενο ομιλίας που οργάνωσε η Εταιρεία Συγγραφέων με πρόεδρο τον Παύλο Ζάννα, στο Πνευματικό Κέντρο του Δήμου Αθηνών στις 21/11/1986. Το κείμενο αυτής της ομιλίας εκδόθηκε από την Εταιρεία Συγγραφέων στη σειρά «Μνήμη Εταιρών» –όχι συνεπώς, όπως γράφεται λαθεμένα ότι εκδόθηκε «από τον Γιώργο Αράγη». γ) Στην ίδια σελίδα γράφονται τα ακόλουθα: «1985, Μάιος: Ο σύλλογος των αποφοίτων της Φιλοσοφικής Σχολής του Α.Π.Θ. σε ειδική εκδήλωση στο Πειραματικό Σχολείο τιμά το εκπαιδευτικό και το λογοτεχνικό έργο του Γιώργου Ιωάννου. Το λογοτεχνικό του έργο τιμάται και στα Δημήτρια της ίδιας χρονιάς.» Ερώτημα: γιατί, όπως γίνεται στις άλλες παρόμοιες περιπτώσεις, παραλείπονται εδώ, κατ' εξαίρεση, οι ομιλητές αυτών των εκδηλώσεων; Λοιπόν, να συμπληρώσω. Στο Πειραματικό Σχολείο μίλησε ο Γ. Αράγης για «Το λογοτεχνικό πεζογραφικό έργο του Γιώργου Ιωάννου» και ο Η. Σπυρόπουλος με θέμα, «Γιώργος Ιωάννου. (Ένας λογοτέχνης στην εκπαίδευση)». Φιλολογος, τεύχος 43, ό.π. Στη δεύτερη εκδήλωση, που οργάνωσε ο Δήμος Θεσσαλονίκης, μίλησε στην αίθουσα διαλέξεων της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών 7/11/1986 (όχι επομένως το 1985, όπως λαθεμένα γράφεται στον τόμο), με θέμα «Τα χρονολογήματα του Γιώργου Ιωάννου», ο Γ. Αράγης. Το κείμενο της ομιλίας τυπώθηκε στο περιοδικό *Γράμματα και Τέχνες*, τεύχος 51, 1987. δ) Στη σελίδα 41, όπου σημειώνεται η χρονιά «1995», παραλείπονται δυο εκδηλώσεις, όχι ασήμαντες καθώς πιστεύω. Η πρώτη αφορά το «Στρογγυλό τραπέζι», που οργάνωσε ο Δήμος Θεσσαλονίκης στις 31/3/1995, με γενικό τίτλο «Γιώργος Ιωάννου. Δέκα χρόνια μετά από τον θάνατό του» (Αίθουσα τελετών Παλαιάς Φιλοσοφικής Σχολής), με συντονιστή τον Π. Μουλλά και εισηγητές τους Γ. Αναστασιάδη, Γ. Αράγη, Α. Βλαβιανού, Α. Ζήρα, Π. Σφυρίδη. Η δεύτερη εκδήλωση οργάνωθηκε από το Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν, στις 9 και 10/11/1995, στην Αθήνα. Ήταν ένα διήμερο συνέδριο, με γενικό τίτλο παρόμοιο με εκείνον της προηγούμενης εκδήλωσης, στο οποίο πήραν μέρος 16 σύνεδροι (Με τη σειρά του προγράμματος: Γ. Αναστασιάδης, Ν. Μπακόλας, Α. Ναρ, Κ. Λογαράς, Ξ. Κοκόλης, Ν. Χολέβας, Χ. Μηλιώνης, Γ. Γιατρομανωλάκης, Φ. Αμπατζοπούλου, Γ. Κεχαγιόγλου, Ε. Χουζούρη, Α. Σουλογιάννη, Α. Βλαβιανού, Π. Μουλλάς, Γ. Αράγης, Anna Zimbone). ε) Στη σελίδα 13 υπάρχει παράθεμα από τη συζήτηση Βαγενά-Αράγη για την «κριτική» Μαρωνίτη (*Η Καθημερινή*, 27/11/1988, 1/1/1989, 26/2/1989). Τότε ο Βαγενάς ισχυρίστηκε ότι η «κριτική» Μαρωνίτη επέδρασε και κάπως θετικά στον Ιωάννου. Ο Αράγης αρνήθηκε την κριτική αξία του Μαρωνίτη γραφτού. Εδώ παραλείπεται ότι υπήρξε παρέμβαση του Ξ. Κοκόλη (*Η Καθημερινή* 15/1/1989), ο οποίος έδειξε με στοιχεία ότι ήταν αβάσιμος ο ισχυρισμός του Βαγενά. Ξ.Α. Κοκόλης, *Η διαμάχη Μαρωνίτη-Ιωάννου*, Ίνδικτος, Αθήνα 2008, σσ. 80-84. στ) Στο

Ο Γιώργος Ιωάννου (ψευδώνυμο του Γιώργου Σορολόπη)

απόσπασμα, με το οποίο ανθολογούμαι στον τόμο, έχει προστεθεί μια υποσημείωση για τον συγγραφέα της *Στρατιωτικής ζωής εν Ελλάδι*. Η φράση μου είναι: «...*Η στρατιωτική ζωή εν Ελλάδι* Ανώνυμου...». Στη λέξη «Ανώνυμου» ο ανθολόγος βάζει αστερίσκο και υποσημειώνει τα εξής: «Η έρευνα έχει δείξει (Κ.Θ. Δημαράς, Παν. Μουλλάς κ.ά.) ότι συγγραφέας του έργου ήταν ο Χαρίλαος Δημόπουλος.» Αρχικά παρατηρεί κανείς ότι εδώ δεν έχουμε ακριβή βιβλιογραφικά στοιχεία (πού, πώς ο Δημαράς, πώς ο Μουλλάς κ.ά.). Έπειτα, αγνοεί ο ανθολόγος ότι στην ανθολογία πεζογραφίας των εκδόσεων Σοκόλη, της σειράς *Η παλαιότερη πεζογραφία μας*, τόμος πέντε (Αθήνα 1996), υπάρχει λήμμα για την *Στρατιωτική ζωή εν Ελλάδι*. Αγνοεί ότι στη συντακτική επιτροπή της σειράς αυτής συμμετείχε ο Π. Μουλλάς. Αγνοεί ότι στον τίτλο του λήμματος δεν υπάρχει το όνομα του Χαρίλαου Δημόπουλου και ότι στο κριτικό κείμενο για το έργο αναφέρεται επανειλημμένα ότι ο συγγραφέας του έργου είναι Ανώνυμος. Αγνοεί ότι το λήμμα το υπογράφει ο Γιώργος Αράγης. Επιπλέον βάσει ποιας φιλολογικής δεοντολογίας, ποιας αρχής, παρεμβαίνει ο ανθολόγος σε ξένο κείμενο; Από πού αντλεί το δικαίωμα αυτό; Τι συμβαίνει, έχουμε νέα ήθη; Τέλος η υποσημείωση του ανθολόγου στο κείμενό μου δεν ευσταθεί. Αν θέλει ο ανθολόγος, ας ανοίξει σχετική συζήτηση, αλλιώς τι νόημα έχει η παραπάνω αοριστολογία του;

Κλείνοντας εδώ τον σχολιασμό του τόμου, θέλω, συμπερασματικά, να σημειώσω πως δεν έχω τη γνώμη ότι ο τόμος, *Για τον Γιώργο Ιωάννου*, αποτελεί συνολικά αρνητική προσφορά. Ο τόμος περιέχει μερικές από τις ουσιαστικότερες κριτικές που γράφτηκαν για τον πεζογράφο. Αν υπήρχε με το ίδιο αντικείμενο κάτι καλύτερο θα προτιμούσα βέβαια εκείνο. Όμως έτσι όπως έχουν τα πράγματα ο συγκεκριμένος τόμος δεν παύει να είναι χρήσιμος. Ο παραπάνω έλεγχος από την πλευρά μου δεν είχε το νόημα της καρατόμησης, αλλά της επισήμανσης αρνητικών στοιχείων. Στοιχείων που δεν κολακεύουν το έργο, καθώς τραυματίζουν το κύρος του, αλλά και δεν αρκούν να το μηδενίσουν.

Θα άξιζε, πιστεύω, να δίνεται περισσότερη προσοχή στις εκδόσεις «Αιγαίον». Πρώτα για την αξία των ίδιων των βιβλίων, καθώς και ολόκληρης της σειράς. Έπειτα γιατί, ανάμεσα σε άλλα, ο εκδότης τους δεν είναι κάποιος εφοπλιστής, αλλά ένας βιοπαλαιστής. Τις χρηματοδοτεί συνεπώς από το υστέρημά του, επειδή –σπάνιο πράγμα για το επάγγελμά του– τυχαίνει να έχει, αντί κοσμικά, πνευματικά ενδιαφέροντα. ●

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Σχετικά με τον Κοκόλη σημειώνω ενδεικτικά τα λόγια του Άρη Δρουκόπουλου: «Ο Ξ. Κοκόλης με την ακρίβεια που τον διακρίνει, έλεγξε τις λεπτομέρειες της κριτικής του Μαρωνίτη και την απέρριψε στο σύνολό της.» Άρης Δρουκόπουλος, *Γιώργος Ιωάννου. Ένας οδηγός για την ανάγνωση του έργου του*, Ειρμός, Αθήνα 1992, σσ. 239-240.
2. Μαρωνίτης, 1977. [Η υποσημείωση στο κείμενο της Zimbone]